Едуард МЕЛЬНИК
Кам'янець-Подільський

РОЛЬ "ПРОСВІТИ" У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919 – 1920 роки)

Діяльність товариств "Просвіти", особливо в період УНР, привертала увагу багатьох учених істориків і певною мірою відображена в українській історіографії[1], але діяльність їх за радянської доби залишається, на жаль, малодослідженою. Мета даної статті – з'ясувати, як товариства "Просвіта" в умовах радянської влади докладали зусиль для того, щоби зберегти українську мову і рідну школу.

Радянська влада в Києві встановилася на початку лютого 1919 р. Намагаючись посилити свої позиції в Україні, більшовицькі власті взяли курс на співпрацю з уже існуючими культурно-просвітніми інституціями, в тому числі й "Просвітами". Найбільше була зруйнована система народної освіти: якщо на кінець 1918 р. в Україні було 47208 шкіл, то у 1921 р. їх діяло тільки 22601, де навчалося 1852 тис. учнів. На Київщині у 1923 році із загальної кількості дітей віком з 8 до 15 років – 931584 – було охоплено різними формами освіти 254573, або 27,6 %[2].

Водночас на 1919 р. освітні організації в Україні стали настільки масові й авторитетні серед населення, що більшовицька влада вимушена була рахуватися з ними. Ця робота була зосереджена у відділі позашкільної освіти Наркомосу, який очолювала Серафима Гопнер. З її ініціативи серед делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад (5 – 10 березня 1919 р.) проводилось анкетування з питань організації освіти. У своїх відповідях делегати зазначали, що на місцях мали перевагу освітні осередки, створені ще в період УНР,разом з тим "нових починів ще не було"[3]. Із 17 волостей губернії, за твердженням полтавських делегатів, у 10 не було створено відділи народної освіти, тому "вся робота, як і колись, ведеться в "Просвітах"[4]. Невдовзі позашкільним відділом Наркомосу була написана інструкція для місцевих органів, де наголошувалося на необхідності співпраці з "Просвітами", широкого запозичення досвіду у них. Разом з тим інструкція закликала "не залишати на чолі жодної з таких організацій елементів, ворожих до робітничо-селянської революції"[5]. На практиці така "діалектика" співпраці означала арешти серед "просвітян", як це було, зокрема, в Чернігові та Києві.

Діяльність "Просвіт" в Україні ускладнювалася ще й тим, що вони до так званої перереєстрації були залишені без матеріальної підтримки з боку влади, що гальмувало й обмежувало їх діяльність. "Просвіти" постійно відчували нестачу коштів, що паралізовувало значною мірою їх діяльність"[6]. Так, у березні 1919 р. "Просвітою" у відділ позашкільної освіти м. Києва губернського відділу народної освіти був поданий кошторис з проханням виділити необхідні товариству кошти. Проте ніякої матеріальної підтримки від органів радянської влади "Просві-

та” не отримала. Та й сама “Просвіта” почувалася дуже непевно через невизначеність ставлення до неї органів радянської влади та випадків репресій щодо інших подібних товариств. Так, у Вінниці радянськими властями був заарештований голова “Просвіти”, відбувалися часті випадки реквізиції приміщень товариств “Просвіти”. Зокрема й Київській “Просвіті” було поставлено вимогу терміново звільнити займане нею приміщення. І тільки завдяки клопотанню ради товариства це розпорядження не було виконано[7].

У зв’язку з цим 21 лютого 1919 р. до комісара народної освіти УСРР звернулася Рада об’єднаних українських культурно-просвітніх організацій Слобожанщини (м. Харків), що була заснована на засіданні представників таких організацій: міського комітету УПСР, губернського комітету УПСР, Національного хору, УСДРП, Культурно-просвітнього гуртка середньошкільників-українців “Молода громада”, Ради українських діячів, фракції С.-Д. незалежних, Українського робітничого клубу, педагогічної ради та Батьківського комітету гімназії ім. Б. Грінченка, робітників Харківської скарбниці, Паланки при управі Мерефа Харківської залізниці, товариства “Понаритов”, Ради товариства “Просвіта” м. Харкова, Ради Коротичанського товариства, Комітету співробітників Українбанку, Спілки української молоді, товариства “Рідна Думка”, Слобідської учительської Спілки та “Просвіт” Слобожанщини. У листі писалося: “Вже місяць минув, як на Слобожанщині утворилась Радянська влада. Вся Харківщина і більша частина Катеринославщини та Полтавщини находяться вже в руках її. Проте за цей час широкі верстви українського громадянства зовсім не чули від Українського соціалістичного уряду рідного слова і не бачили ніяких наслідків діяльності його в культурно-просвітньому напрямку з національного боку. За цей час кілька делегацій і представників від різних українських організацій відвідали тов. Затонського, котрий дав їм запевнення в тім, що всі культурно-національні здобутки українського народу не тільки будуть забезпечені, але й будуть поширюватись і розвиватись. Всім українським школам буде надана можливість удосконалити навчання дітей рідною мовою. Серед українського населення будуть одкриватися школи з українською викладовою мовою. По всіх середніх та початкових школах Української СРР будуть обов’язково викладатись українські дисципліни: історія, географія, мова. Не буде заборонятись пропаганда національної культурно-просвітньої ідеї. Буде робитись всяка піддержка українським культурно-просвітнім організаціям. Справами всіх українських середніх, вищих початкових і початкових шкіл буде управляти людина цілком свідома в шкільних українських справах (українець). Все це має бути стверджено декретами по відділу народної освіти. Але до цього часу ніяких реальних наслідків від різних домагань представників українських організацій не помітно”[8]. В документі також наголошувалось на тому, що в яку б урядову установу українець не завітав, то, крім української назви на чужоземній (російській) мові, він нічого не побачить і крім гидливого ставлення до себе і всього українського – нічого не зустріне. Взагалі для українців скрізь двері зачинені, бо їх обвинувачують у шовінізмі. Всі декрети, розпорядження, накази і постанови Українського Радянського уряду і урядових інституцій випускаються тільки на російській мові, не рахуючись з непорозуміннями їх широкими верствами українського громадянства (селянства). До цього часу не виходить ні один український часопис, а село нудьгує за повною відсутністю рідного друкованого слова. Українські свідомі сили і культурно-просвітні організації не мають нігде доступу і матеріальних засобів, – безсильні щось вдіяти”[9].

Тому Президія Ради українських культурно-просвітніх організацій Слобожанщини вважала за необхідне насамперед створити при Комісаріаті народної освіти, а також і при місцевих ревкомах просвітні апарати по дошкільній, шкільній і позашкільній освіті, на чолі котрих повинні були стояти люди цілком свідомі в українських шкільних справах (українці), бо тільки за таких умов могла успішно і якнайкраще ширитись освіта серед української людності по селах і містах[10].

До завдань українських культурно-просвітніх організацій перших років радянської влади взагалі входило: а) видавання книжок; б) видання просвітньо-організаційних часописів; в) закладання народних шкіл – нижчих, середніх і вищих та професійних, дитячих садків, захистків, бурс і т. ін.; г) улаштування курсів для учителів, селян, робітників і т. ін.; д) оголошення конкурсів на підручники, а також і книжки на бажані теми; е) закладання книгозбірень та читалень тощо[11].

21 лютого 1919 р. Комісаріат освіти розглянув заяву Ради об’єднаних українських культурно-освітніх організацій Слобожанщини, але в житті організацій змін ніяких не сталося[12].

24 лютого 1919 р. Рада об’єднаних культурно-просвітніх організацій Слобожанщини знову

звернулася до Комісаріату народної освіти УСРР, надсилаючи при цьому прохання товариства “Просвіта”, Слобожанської учительської спілки, Театральної секції, Молодої громади. Рада просила Наркомос задовольнити справедливі вимоги зазначених громадських організацій. Рада звертала особливу увагу на прохання товариства “Просвіта” про надання приміщення, котре має обслуговувати майже всі культурно-просвітні організації[13].

17 січня 1921 р. на засіданні президії товариства “Просвіта” села Мала Михайлівка, що під Запоріжжям, також розглядалося питання про форми співпраці з радянськими органами влади. Так, на вимогу представника волвиконкому організаційно підпорядкувати “Просвіту” відділові народної освіти було прийнято таку резолюцію: “Прийшовши до висновку, що заснування та діяльність “Просвіти” відповідає вимогам часу і культурним потребам краю, зібрання ухвалило існування “Просвіти” як організації окремої”[14]. Таке саме рішення прийняла й роменська повітова спілка “Просвіт” влітку 1921 р.[15] Як бачимо, у 1920 – 1921 рр. другий напрям “радянізації” товариств “Просвіта”, який полягав у підпорядкуванні просвітянських структур органам радянської влади, не завжди сприймався українською національною інтелігенцією як реальна необхідність.

На кінець 1920 р. на Волині було зареєстровано органами влади 62 “Просвіти”, але фінансувалися тільки 49[16]. В Уманському повіті Київської губернії в жовтні 1920 р. зареєстровано було 100 “Просвіт”. У Таращанському повіті Політосвіта проводила теж реєстрацію “Просвіт” та культурно-освітніх гуртків, активно співпрацюючи з ними[17]. Особливо активно “Просвіти” проводили роботу з розвитку освіти, зокрема позашкільної, в Київському повіті. Товариства “Просвіта” Київщини накреслили дуже широкий план своєї діяльності: запрошено інструкторів для організації народних хорів, улаштування спектаклів у селах, народних будинків, музеїв тощо[18].

Головну роботу з позашкільної освіти в Одеському повіті Херсонської губернії у 1920 р. здійснювали місцеві товариства “Просвіта” і культурно-просвітні гуртки, які приділяли особливу увагу організації народних театрів, хорів та оркестрів. Того ж року було скликано з’їзд представників від волосних рад та культурно-просвітніх організацій, на якому було обрано двох делегатів на Позашкільний з’їзд у Москві. Загалом на з’їзді були представлені 16 “Просвіт” і 10 культурно-просвітніх товариств, які співпрацювали в тісній єдності[19].

Основним своїм завданням підвідділ Катеринославського повітового відділу народної освіти вважав термінове встановлення тісних зв’язків зі всіма культурно-просвітніми товариствами на місцях і спрямування їх діяльності відповідно до завдань радянського будівництва. Таким найбільш життєвим культурно-просвітнім організмом і являлися товариства “Просвіти”, яких підвідділ нараховував близько 30.

Продовжувало активно пропагувати українську національну справу Миколаєвське товариство “Просвіта”, яке енергійно діяло і в тяжкі роки громадянської війни. Так, у 1918 – 1919 роках товариством було поставлено 72 вистави і прочитано 63 безплатні лекції. П’єси ставились і для жителів села Пересадівки. “Просвіта” мала також єдину в Миколаєві українську бібліотеку, яка нараховувала до тисячі примірників книжок. Літературою з бібліотеки користувалися й учні шкіл.

У липні 1920 р. було вироблено новий приблизний статут “Просвіти”, який визначив радянський характер діяльності її. Невдовзі новий статут було схвалено на загальних зборах миколаївської “Просвіти”. Однак повністю перебудувати діяльність “Просвіти” виявилося неможливим і радянська влада пішла на її закриття, мотивуючи це тим, що вона була осередком українського буржуазного націоналізму[20].

Так, члени товариства “Просвіта” с. Харківці Пирятинського повіту на Полтавщині у 1920 – 1921 рр. провадили заняття на курсах лікнепу для дорослих, організували курси з українознавства для працівників волвиконкому, створили в селі хор та оркестр народних інструментів. При великому зібранні людей “просвітяни” відзначали Шевченківські роковини та Різдвяні свята, влаштовували народні гуляння. В селі було проведено 15 вистав і концертів, організована екскурсія на могилу Архипа Тесленка в Лохвицький повіт. Всього на кінець 1920 р. харківецька “Просвіта” нараховувала 130 осіб. Волосна та повітова адміністрації визнавали авторитет цього товариства серед селян. Відділи освіти, наприклад, погоджували з радою харківецької “Просвіти” кандидатів на посади вчителів української мови й літератури та керівників художньої самодіяльності. Представники “Просвіти” у 1920 р. брали участь у виборах завідуючих відділами освіти[21].

Активно також діяли товариства “Просвіти” на Волині. Так, 8 грудня 1920 р. на своєму засіданні дворищанська “Просвіта” відкрила курси для дорослих, на які записалося 22 учні. Заняття почалися 15-го грудня. Вела їх місцева вчителька, а хором керував просвітянин Г. Костецький. Курси відбувалися 3 рази на тиждень: по вівторках, четвергах та суботах. У вівторок і четверг провадилися уроки з рідної мови, арифметики, історії, природознавства, по господарству та на різні практичні теми. В суботу читалися газети, книжки, лекції про політичний момент, про політичне становище в світі, потім співав хор[22].

24 лютого 1920 р. з ініціативи слободищенського товариства “Просвіта” були відкриті вечірні курси для дорослих, на яких навчалося 80 слухачів. Заняття на них провадилися в трьох групах вчителями місцевої школи. Товариство “Просвіта” заснувало також невеличку бібліотеку-читальню. Окрім того, двічі на тиждень у приміщенні місцевої школи провадилися лекції історичного змісту, на які збиралося найбільше слухачів вечірніх курсів[23]. З 1-го грудня того ж року слободищенське товариство “Просвіта” відкрило в с. Слободище вечірню школу для дорослих з трьох груп, в першій групі – 25 учнів, у другій – 21, в третій – 33. Разом – 79 учнів. На курсах викладалися такі предмети: українська мова, арифметика, історія України, географія України, природознавство, геометрія, співи[24].

У 1920 р. товариством волинської “Просвіти” у м. Житомирі були відкриті курси українознавства для учителів міських шкіл, на яких навчалося 200 слухачів. Програма курсів складалася з 3-х дисциплін: українська мова, історія української літератури, історія української політично-суспільної думки. Вони були розподілені між чотирма лекторами: українську мову викладали Є. Кудрицький та В. Висторовський, історію української літератури Є. Неладкевич, історію суспільно-політичної думки – В. Гнатюк.

Курс історії української літератури (лектор Є. Неладкевич) протягом 25 лекційних годин подавав стислий огляд цього предмету за таким розкладом: стародавнє київське письменство – 3 год., середнє письменство – 4 год., нове письменство до Т. Шевченка – 3 год., Т. Шевченко – 2 – 3 год., пошевченківська доба – решта годин. Курс історії суспільно-політичної думки в Україні (лектор В. Гнатюк) складався з таких окремих розділів: 1) Українська суспільна думка в перші десятиліття по скасуванню Гетьманщини й Січі; 2) Декабристи в Україні й діячі українського національного відродження (характеристика політичного світогляду); 3) Кирило-Мефодіївське товариство і Т. Шевченко; 4) Відродження національної культури в Галичині: боротьба, ідеологія і партії; 5) Від Драгоманова до наших днів (стан розвитку політичної думки в Україні)[25].

Не менш плідно працювали в цей період просвітяни і в селах інших губерній України. Зокрема, з початку 1919 р. в с. Пединівці Звенигородського повіту на Черкащині заснувалося товариство “Просвіта” і активно приступило до своєї праці: зібрало бібліотеку, передплатило газети, влаштувало для дітей-школярів вечір і декілька вистав для розваги дорослих. З-поміж звичайних селян, знайшлися й умільці, що, змайструвавши з ряден сцену, почали ставити п’єси, чим давали односельцям розвагу і гроші заробляли. На гроші накупили книжок, примірників 400, заклали книгозбірню, і почали вони обслуговувати не тільки своїх селян та школярів, а й сусіднього села – Кирилівки[26].

У 1917 р. в Сумах у будинку Бережного на Покровській площі була започаткована В. Покровським сумська “Просвіта”. В цей час вів активну просвітницьку роботу вчитель малювання і чистописання Сумського реального училища Н. Онацький, який дружив з відомим поетом Олександром Олесем, а після від’їзду поета за кордон у 1919 р. до просвітньої роботи активно взялася рідна сестра О. Олеся М. Голубова, учитель місцевої школи, а також директори шкіл № 3, 4 і 9 М. Акімов, І. Мілованов, Ковалько та ін. У 1917 – 1921 роках керівником охтирської “Просвіти” був відомий український письменник Борис Антоненко-Давидович, Краснопілля – агроном М. Довгополюк, Тростянця та Білополля Ю. Миргородський і Х. Головченко, глухівської – вчитель і поет І. Піонтковський. Усі вони згодом стали жертвами сталінських репресій, як і директор Сумського театру Я. Шовкун-Дунайський та вчителі з Охтирки П. Цовма і С. Сапун. Але справа їхня не пропала марно[27].

У Чернігівській губернії на початок 1921 р. всього було товариств “Просвіт” – 326, ними відкрито: народних будинків – 10, народних сільськогосподарських університетів – 5, бібліотек-читалень – 253, шкіл та курсів для дорослих – 186[28]. І така активність діяльності това-

риств “Просвіт” була характерна для всієї України. В результаті цього і з допомогою радянських освітніх органів швидко відновлювалася мережа культурно-освітніх закладів в Україні, кількість їх значно зросла. Зокрема, у 1920 р. на території республіки діяло 1541 осередків “Просвіт”, 1300 клубів, понад 550 хат-читалень, 3100 бібліотек, 851 школа для дорослих (усіх типів). Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося 22 тис. шкіл, в яких навчалося 2 млн. 250 тис. учнів, половина з них – українською мовою. Внаслідок цього 51,9 % України вже вміло читати й писати[29].

Отже, у 1920 р. товариства “Просвіта” в Україні активно співпрацювали з радянською владою, переслідуючи при цьому мету допомоги українському народу в його освітньому і духовному зростанні, разом з тим не втрачаючи при цьому своєї національної духовності. Так, ще 7 лютого 1920 р. на зібранні представників культурно-просвітницьких товариств м. Харкова була прийнята резолюція, згідно з якою просвітянські організації в інтересах спільної праці “повинні увійти в контакт із Відділом народної освіти Робітничо-Селянського уряду України”. Разом з тим резолюція передбачала “збереження індивідуальності й організаційної самостійності просвітницьких товариств і визначення автономії їх діяльності”[30].

Проте, наступ з боку радянських властей на діяльність “Просвіт” в Україні дедалі більше посилювався. 12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про “Просвіти”, в якій ставилося завдання їх “одержавлення” або “советізації”, а в разі неможливості досягти цього – ліквідації[31].

23 липня 1920 р. наркомосвіти Григорій Гринько звернувся до всіх завідуючих губнаросвітами з циркуляром, пропонуючи їм негайно вжити всіх заходів щодо існуючих “Просвіт”. Для цього він пропонував: 1) Реорганізувати “Просвіти” згідно з статутом, який надсилався, поволі приймаючи їх на державне утримання; 2) Ввести цілком певні з політичного боку “Просвіти” в мережу державних культурно-просвітніх установ з прийняттям їх на повне державне утримання; 3) “Просвіти”, котрі уперто стоятимуть на шляху контрреволюції й бойового націоналізму, не піддаючись впливу відділів народної освіти, треба поступово, але рішуче ліквідувати; 4) Подбати, аби в кожній “Просвіті” були люди з певним тривким пролетарським світоглядом, під доглядом, впливом котрих провадилась би праця “Просвіт” і котрі наближили б “Просвіти” до відділів народної освіти, встановлюючи поміж ними живий органічний зв’язок; 5) Відкрити різні культурно-освітні заклади, як то: хати-читальні, клуби, театри при тих “Просвітах”, котрі перейдуть під керування народної освіти; 6) Негайно надіслати це циркулярне розпорядження до всіх повітових і волосних відділів народної освіти з наказом скласти кошторисні проекти щодо утримання “Просвіт”; 7) Довідку про ці кошториси в найближчому часі надіслати до Наркомосвіти[32].

Отримавши циркулярне розпорядження, завідуючі губернськими відділами народної освіти невдовзі надіслали повітпросвітам відповідні інструкції. Зокрема, завідуючий Київського губернського відділу народної освіти Л. Левітський в надісланій ним інструкції в липні 1920 р. до повітосвіт відзначав: “…треба провести дуже важливу й відповідальну роботу по реформі “Просвіт”, аби ці здебільшого петлюрівські організації стали дійсними товариствами працюючих, поставивши на грунті культурно-політичного стремління їх до комуністичного самоврядування. Цю роботу треба проводити згідно з наказом Наркомосвіти (інструкція додається), рішуче ліквідувати ті “Просвіти”, котрі відмовляються прийняти новий статут, складений при Наркомосвіті України. Тільки тоді можна рахувати культурно-політичну працю Відділів народної освіти серед населення при сучасних умовах життя доцільною, коли їм удасться заволодіти “Просвітами”, зробивши їх своїми підсобними освітніми органами. Цього можна досягти, маючи на увазі, що подавляюча маса членів найбільшої кількості “Просвіт” з політичного боку цілком не свідома і часто йде по шляху бойового націоналізму, сліпо прямуючи за відповідальними керівниками (членами “Просвіт”) – куркулями і іншими ворогами працюючих, які в “Просвітах” зробили собі тепле кубло. Такі елементи, згідно статуту, не можуть бути членами “Просвіт”, тому потрібно їх негайно звідти викинути, замінивши представниками революційного пролетаріату і селянства. Після цього та несвідома маса, з котрої фактично складається “Просвіта”, позбавлена отруйних буржуазних та куркульських елементів, з радістю піде по шляху радянського соціалістичного будівництва і стане безпосереднім органічним зв’язком відідлів народної освіти з народними масами, котрих там саме зараз так бракує”[33]. За новим

статутом – мета діяльності товариства “Просвіта” шляхом широкої культурно-просвітньої праці серед населення поширювати соціалістичну культуру на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України[34]. Членами товариства могли бути особи всіх національностей від 16 років (капіталісти, поміщики, фабриканти, священики, куркулі й інші “вороги” радянської влади не могли бути членами товариства)[35].

Отже, ставку радянська влада робила насамперед на незаможників, які повинні були мати під своїм невідступним доглядом кожну хату-читальню, кожну книгозбірню, кожну “Просвіту”. Опанувати позашкільними установами, створити в них осередки незаможньої думки, налагодити ліквідацію неписьменості, вирвати із рук попівсько-куркульських і зробити радянськими – ось великі завдання, що покладалися на зрадянізовані “Просвіти”[36].

Подальше існування “Просвіт” в Україні було пов’язане з перереєстрацією їхніх статутів. Зрозуміло, що основні положення статутів товариств “Просвіти” мали відповідати статутові “Просвіти” Наркомосвіти України. Причому, головна увага зверталася на те, щоб “Просвіти” будували свою роботу не на національному, а на класовому принципі. З цією метою політвідділ позашкільної освіти на Волині підготував статут культурно-освітнього товариства “Просвіта” краю.

У досліджуваний період в Україні відкривалися нові товариства “Просвіти”, в тому числі й на Волині, які брали за основу своєї діяльності статут “Просвіти”, розроблений місцевими відділами народної освіти. Так, 24 липня 1920 р. ініціативна група культурно-освітньої праці с. Березівки Житомирського повіту провела засідання (присутні 12 чоловік), на якому, обміркувавши потребу товариства “Просвіта”, постановила відкрити з 24 липня в с. Березівці культурно-освітнє товариство “Просвіта”. На засіданні було також розглянуто статут “Просвіти”, надісланий позашкільним відділом народної освіти, який було схвалено й прийнято за статут свого товариства. Була обрана також рада нової “Просвіти”. Головою її став член ініціативної групи О.Зеленко, товариш голови – теж член ініціативної групи О. Болоцький. Товариство “Просвіта” звернулося також з проханням до позашкільного відділу народної освіти Житомирського повіту зареєструвати його і видати йому штамп і печатку[37].

Однак, не дивлячись на вимоги влади, значна частина товариств “Просвіти” писали статути по-своєму. Наприклад, просвітяни села Іванівка Гуляйпільського повіту Запорізької губернії так сформували мету своєї діяльності: “Просвітити своїх членів світлою, доброю наукою та знаннями для кращого національного життя” на що отримали резолюцію: “Статут не затверджується як невідповідаючий вимогам “Примерного устава “просвіт”, виробленого радянською владою”[38]. Аналіз документів свідчить про те, що таких “Просвіт” було в ті часи дуже багато в Україні, коли радянські чиновники відмовляли їм в перереєстрації, якщо їхній статут не містив запевнень у вірності пролетарським ідеалам.

Особливо важко відбилася перереєстрація на житті товариств Полтавщини, де за часів УНР діяло до 2000 “Просівт” і просвітніх гуртків, які активно сприяли розвиткові української національної школи, яку радянська влада не тільки не підтримала, а й почала чинити перешкоди в роботі осередків “Просвіти”.

24 жовтня 1920 р. у м. Полтаві відбулися загальні збори центрального товариства “Просвіта”, на яких було розглянуто такі питання: 1) Розгляд нового статуту. 2) Переобрання членів ради. 3) Біжучі справи. З доповіддю по першому питанню виступив інструктор-організатор Полтавського відділу народної освіти Мартін. Він заявив: “Ті “Просвіти”, що існували раніше, були цілком аполітичними, а, головне, по більшості шовіністичними. Тепер, коли радянська держава бере “Просвіти” на своє утримання, ми будуємо нову культуру, культуру пролетарську; коли ви не зможете цього робити, то знайдуться інші, що з новими силами будуть проводити пролетарську культуру”[39]. Після цього було поставлено на голосування новий статут, надісланий відділом освіти напередодні. Результати голосування: проти прийняття статуту висловилося 7, за – 3, утрималося 5 осіб. Статут не було схвалено. Тоді Мартін запропонував вважати цю постанову тимчасовою до наступних загальних зборів “Просвіти”, які мали бути скликані якнайшвидше, бо, на його думку, 17 осіб не можуть нав’язувати свою волю 190 чоловікам. Після його виступу надійшла нова пропозиція – перечитати статут по пунктах і перебалотувати. Після повторного голосування статут було схвалено.

Але, в результаті дебатів, збори ухвалили таку резолюцію, щоб в найближчому часі зроби-

ти перереєстрацію членів Товариства і винайти ті шляхи, якими залучити до праці в Товаристві якнайбільше членів та прямувати до поновлення діяльності Товариства в політично-культурному напрямкові”[40].

На цьому протоколи засідання центральної “Просвіти” м. Полтави закінчуються, а велися вони з 1917 по 1921 рр., а це дає підстави твердити, що радянські освітні органи м. Полтави зробили все для того, щоби ця найчисельніша, найавторитетніша і найвпливовіша організація товариства “Просвіти” в Україні перестала існувати.

Негативне ставлення до товариств “Просвіти” з боку радянських властей мало місце і в Подільській губернії. Зокрема, 15 лютого 1921 р. тут було скликано Кам’янець-Подільський повітовий з’їзд представників усіх культурно-освітніх організацій повіту, на якому була проведена реорганізація спілки “Просвіт” в бік її пролетаризації. На з’їзді відзначалося: “До цього часу село Кам’янецького повіту перебувало під ідеологічним впливом тих форм позашкільної освіти, які стихійно склалися в процесі революції. Тепер праця позашкільної освіти остаточно взяла напрямок політпросвітнього характеру. Звернуто пильну увагу позашкільників та культурних організацій позашкільного типу, як на активну участь в їх розшаруванню села, так і на участь в боротьбі з неграмотністю”[41]. З цією метою в повіті провадилася робота, спрямована на поступове захоплення комуністами товариств “Просвіти”, беручи їх під свій плив, і виключення з них національно-свідомих елементів. Невдовзі підвідділ позашкільної освіти було перетворено в Полтпросвіту. Після чого розпочалися арешти багатьох просвітян та керівників цієї освіти[42].

Аналогічна політика з боку радянських властей щодо товариств “Просвіта” провадилася й в інших регіонах України. Внаслідок цього просвітній рух було розколото. Так, одні товариства, які залишилися без матеріальних засобів існування, приймали повністю нові статути, інші на знак протесту саморозпускалися, треті – залишили свої статути без змін. Унаслідок цього наприкінці 1920 р. із загальної кількості “Просвіт” близько 300 прийняли нові статути[43]. Інші “Просвіти” (“неслухняні”) радянськими органами влади перетворювалися в фабрично-заводські клуби, сільбуди, курси лікнепу, вечірні школи, хати-читальні. Влітку 1920 р. число “Просвіт” вже перевищувало 1500 і дедалі зростало. У червні 1921 р. їх було вже 4227. Однак перебудувати діяльність “Просвіт” виявилося неможливим, і тоді більшовики в 1921 р. пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій[44].

Таким чином, розглядаючи діяльність товариств “Просвіти” в радянський період, можна з певністю твердити про те, що вони являлися найбільш активною ланкою освітнього руху в Україні. Проте радянські органи влади, вбачаючи в них свого ідейного противника, докладали всіх зусиль для того, щоби припинити їх діяльність.

---

[1] Коновець О. Просвітницький рух в Україні. – К., 1992; Іванчук Р., Комаринець Т., Мельник І. Нариси історії “Просвіти”. – Львів – Краків – Париж, 1993; Євселовський Л.І., Фарина С.Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К., 1993; Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух у період Української державності 1917 – 1920 рр. / Автореф. дис… канд. іст. наук. – Чернівці, 1995; Масюк С.А. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917 – 1920 рр.). – К., 1997; Лозовий В.С., Нестеренко В.А. “Просвіта” на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1920 рр.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906 – 1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996; Кучеров Г.Г. Журнал “Село” як джерело вивчення сільських “Просвіт” Поділля (1918 – 1919 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 4; Комарніцький О.Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917 – 1918 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 4.

[2] Євселовський Л.І., Фарина С.Я. Вказ. праця. – С. 108.

[3] Там само. – С. 106.

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] Центральний державний історичний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 6.

[7] Там само.

[8] Там само. – Спр. 277. – Арк. 22.

[9] Там само. – Арк. 22 зв.

[10] Там само.

[11] Там само. – Арк. 23 зв.

[12] Там само.

[13] Там само. – Спр. 452. – Арк. 3.

[14] Євселовський Л.І., Фарина С.Я. Вказ. праця. – С. 113.

[15] Там само.

[16] ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 5 зв.

[17] Там само. – Спр. 941. – Арк. 68.

[18] В Киевском уезде. Внешкольное образование // Борьба. – 1920. – 25 января.

[19] ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 35 зв.

[20] Цимбал Лідія. Ми певні, що майбутнє за нами. Віхи діяльності Миколаївської "Просвіти" (1907 – 1924) // "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Т.Г. Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. – К., 1988. – С. 365.

[21] Фарина С. Діяльність "Просвіт" на Полтавщині в перші роки радянської влади // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.). Матеріали конференції / Відп. ред. Нестуля О.О. – Полтава, 1995. – С. 132.

[22] Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 2524. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 13, 14.

[23] Там само. – Арк. 24.

[24] Там само. – Арк. 25.

[25] Там само. – Ф. Р. 31. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 61 – 62.

[26] Бойко С. Культурно-просвітня робота // Більшовик. – 1920. – 28 січня.

[27] Манджела Борис. Сумська "Просвіта": співпрацюємо з усіма, хто за розбудову держави // "Просвіта": історія та сучасність… – С. 350.

[28] Комуніст. – 1921. – 18 червня.

[29] Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К., 1999. – Т. 10. – С. 231; Євселовський Л.І., Фарина С.Я. Вказ. праця. – С. 112.

[30] Там само. – С. 113.

[31] ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 876. – Арк. 1.

[32] Там само. – Арк. 16.

[33] Там само. – Спр. 941. – Арк. 58 зв.

[34] Там само. – Спр. 932. – Арк. 65.

[35] Там само. – Арк. 65 зв.

[36] Машкін М. Освітня політика в УСРР. – К., 1923. – С. 34.

[37] ДАЖО. – Ф. Р. 31. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 90.

[38] Євселовський Л.І., Фарина С.Я. Вказ. праця. – С. 111.

[39] ЦДАВОВУ України. – Ф. 1009. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 49.

[40] Там само. – Арк. 57 – 58 зв.

[41] Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 6. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 82.

[42] Там само. – Арк. 90.

[43] Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920). – К., 2002. – С. 229.

[44] Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917 – 1945. – К., 2000. – С. 164.